

ARABSHOHIYLAR SULOLASI DAVRIDA XIVA XONLIGI MADANIY AN'ANALARINING KEYINGI DAVR ADABIY TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Alimova G'unchaxon Baxodirovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat
Universiteti Tarix kafedrası o'qituvchisi
E-mail: alimovag'uncha@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19728674>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Arabshohiylar sulolasi madaniy an'analarining keyingi davr adabiy taraqqiyotiga ta'siri, jumladan adabiy muhiti yuksalishi haqida turli xil manbalar asosida tahlil qilingan va qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Sherg'ozixon, Muhammad Amin inoq, "Firdavs ul- iqbol", madrasa, Mahtumquli, renesans.

Аннотация. В данной статье, на основе различных источников, анализируется влияние культурных традиций арабской династии шахов на литературное развитие последующего периода, включая становление её литературной среды, и предоставляется ценная информация.

Ключевые слова: Хива-ханат, Шергозихан, Мухаммад Амин инак, «Фирдаус уль-Икбал», медресе, Мактумкули, эпоха Возрождения.

Annotation. This article analyzes the influence of the cultural traditions of the Arab Shah dynasty on the literary development of the subsequent period, including the rise of its literary environment, based on various sources, and provides valuable information.

Keywords: Khiva Khanate, Shergozikhan, Muhammad Amin inaq, "Firdaus ul-Iqbal", madrasa, Makhtumkuli, renaissance.

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda xalqimizning boy hayotiy tajribasi, o'lkamizning siyosiy-ijtimoiy tarixi, shuningdek, madaniyat va san'at taraqqiyotini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayon davlatimiz rahbarining bevosita e'tibori va qo'llab-quvvatlovi ostida, hukumat tomonidan ishlab chiqilgan keng qamrovli dasturlar asosida amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi hisoblangan XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyo madaniyati hamda Xiva xonligida adabiy, madaniy muhit rivoji tahlil etiladi. Maqola umumiy qabul qilingan tarixiy uslublar — tarixiylik, obyektivlik, qiyosiy-mantiqiy tahlil va izchillik tamoyillariga asoslangan holda yoritilgan. Unda Arabshohiylar davrida Xiva xonligidagi adabiy, madaniy muhit tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Inson ma'naviyatida tarix ilmining ahamiyati beqiyosdir. Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, xayotiy qadriyatlaridan ayri xolda tasavvur etib bo'lmaydi. Bugungi kunda O'zbekiston davlatchilik tarixi va uning muhim taraqqiyot bosqichlari nihoyatda dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. O'zbekiston

Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev tariximiz haqida quyidagilarni aytadi: “Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak. Bu markazga kelgan odam tariximiz haqida to‘la tasavvurga ega bo‘lishi, katta ma‘naviyat olib ketishi zarur” [1].

Davlatshoh Samarqandiy, davlat arboblardan bo‘lgan Husayn Boyqaro, Husayn Voiz Koshifi bular XV asrda Xuroson va Movarounnahr madaniyatining madaniyatining rivojiga katta hissa qo‘shgan hamda o‘z asarlari bilan so‘nggi avlodlarga katta ta‘sir ko‘rsatgan mashxur allomalardan bo‘lib tarixda qoldi.[2]

XVIII asr O‘rta Osiyo, ayniqsa Xorazm tarixi uchun nihoyatda murakkab va keskin davrlardan biri bo‘lgan. Akademik V.V. Bartold bu davrni “ko‘chmanchi o‘zbeklar hukmronligining tanazzuli” sifatida baholagan. Biroq shunga qaramay, madaniy jarayonlar butunlay to‘xtab qolmagan. Xiva xonligida yuz bergan siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar madaniy hayotga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Shunday bo‘lsa-da, xonlik madaniyati o‘ziga xos yo‘nalishlarda rivojlanishda davom etgan. Bu rivojlanish ta‘lim-tarbiya, adabiyot, tarixnavislik, me‘morchilik hamda amaliy san‘at sohalarida yaqqol namoyon bo‘ladi. XVIII asr boshida Xiva madaniy hayotining markazi Sherg‘ozixon (1715–1728) nomi bilan bog‘liq. Tarixiy manbalarda, xususan, Munis va Ogahiy asarlarida Sherg‘ozixon "bilimli va odil hukmdor" sifatida ta‘riflangan[3]. Sherg‘ozixon davrida Xiva shahrining me‘moriy qiyofasi o‘zgardi va u mintaqaning yirik ilm markazlaridan biriga aylandi. Xususan, 1717-yilda Rossiya imperiyasi vakili A. Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi harbiy ekspeditsiyaning tor-mor etilishi xonlikning mustaqilligini saqlab qolish bilan birga, xonlik g‘aznasiga katta miqdorda o‘lja va ishchi kuchi (asirlar) kelib tushishiga sabab bo‘ldi. Tarixchi olim M. Yo‘ldoshev ta‘kidlaganidek, aynan shu g‘alaba va olingan resurslar Sherg‘ozixonga yirik bunyodkorlik ishlarini boshlash imkonini berdi[4]. Asirga olingan 5000 ga yaqin askar va ustalar mehnatidan foydalanib, 1719-yilda mashhur Sherg‘ozixon madrasasi qurib bitkazildi. Bu madrasa nafaqat diniy, balki dunyoviy ilmlar (tarix, adabiyot, riyoziyot) o‘qitiladigan markaz edi. Uni zamondoshlari "Maskani fozilon" (Fazilatli kishilar uyi) deb atashgan. Turkman mumtoz shoiri Mahtumquli Firog‘iy (1724–1807) aynan shu madrasada 1750-yillarda (inqiroz davrida ham faoliyatini to‘xtatmagan paytda) 3 yil tahsil olgan va uni shunday ta‘riflagan: "Uch yil tuzin ichib, ketdim, nonimni, Ketar bo‘ldim, xush qol, go‘zal Sherg‘ozi!" [5]

Xorazm adabiy muhitida ilg‘or g‘oyalarni targ‘ib etgan shoirlardan biri Nurmuhammad Andalib (1710-1770) edi. Uning "Yusuf va Zulayho", "Layli va

Majnun”, “Zaynul Arab” kabi dostonlari XVIII asr o‘zbek adabiyotining mashxur asarlaridan hisoblanadi[6].

Tahlil va natijalar. Tarixchilik maktabi doirasida 1790-yillarda yosh Munis Xorazmiy (1778–1829) saroyda kotib sifatida ish boshlagan. Xiva xoni Eltuzarxon (1804–1806) unga Xorazm tarixini yozish vazifasini yuklagan. Munis ushbu asarni “Firdavs ul-iqbol” (“Baxt bog‘i” yoki “Saodat bog‘i”) deb atagan. Mazkur asar Munis va uning jiyani Ogahiy tomonidan yaratilgan bo‘lib, unda afsonaviy rivoyatlardan boshlab 1825 yilgacha Xorazmda yuz bergan voqealar bayon etilgan. Munis asarni yakunlashga ulgurmay, qadimgi davrlardan to Muhammad Rahimxon hukmronligining yettinchi yili — 1813 yilgacha bo‘lgan voqealarni yozib qoldirgan. 1813–1825 yillar oralig‘idagi tarixiy hodisalar esa Ogahiy tomonidan davom ettirilib, hijriy 1255 (milodiy 1839) yilda asar to‘liq yakunlangan. Xiva xonligida ushbu davrda ham ta‘lim tizimi faoliyatini davom ettirgan. Mahtumqulining 1750-yillarda Xivada tahsil olgani madrasalar uzluksiz ishlaganini tasdiqlaydi. Xiva adabiyoti esa fors tilining ta‘siri susayib, eski o‘zbek tili (chig‘atoy) hamda o‘g‘uz lahjasi qorishmasida xalqona ruhdagi asarlar yaratilgani bilan ajralib turadi. Bunga Nishotiyning “Husn va Dil” asari yaqqol misol bo‘la oladi. Shuningdek, XVIII asr oxiriga kelib xonlikda madaniyatga homiylik qiluvchi qatlam ham o‘zgarib bordi. Avvallari adabiyot, me‘morchilik va san‘atni asosan xonlar qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsa, keyinchalik Inoqlar, Mehtarlar (vazirlar) hamda savdogarlar ham masjid va madrasalar qurilishida faol ishtirok eta boshladilar (masalan, Abdurahmon Mehtar).

Xulosa. Temuriylar davri adabiy muhiti Markaziy Osiyo, asosan, Movarounnahr va Xuroson tarixi uchun oliy darajadagi madaniy – manaviy ta‘sir ko‘rsata oldi. Bu yuksalish Markaziy Osiyoda uyg‘onish davrining tiklanishi va oliy darajadagi sivilizatsiyaga qo‘shgan hissasi bilan atash mumkin. Bu yuksalishlar xalqimizning keyingi madaniy rivojlanishiga katta zamin yaratdi.

Tadqiqotlar natijasi shuni anglatadiki, temuriylar davridan keying davrda Xiva xonligi madaniy hayoti bir tekis rivojlanmagan, ammo xonlikning madaniy yuksalishiga poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Siyosiy hokimiyat almashinuvi va tashqi bosqinlarga qaramay, ko‘plab madrasalar, ta‘lim muassasalari o‘z faoliyatini to‘xtatmadi. Munis, Maxtumquli, Nurmuhammad Andalib, Nishotiy kabi shaxslar Xiva xonligi madrasalarida ta‘lim olganlar. 1780-yillardan boshlab Xiva shahrini "muzey-shahar"ga aylantirgan monumental qurilishlar (Juma masjidi, Ota darvoza) boshlangan.

References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. -T.: O'zbekiston, 2016. 13-b
2. Azimov E. Amir Temur saltanati. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. –88 b.
3. Munis Shermuhammad, Muhammad Rizo Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
4. Yo'ldoshev M.Y. Xiva xonligi tarixidan lavhalar. – Toshkent: Fan, 1984.
5. Maxtumquli. Saylanma. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2004.
6. Vohidov Sh. Xolboyev S. O'zbekiston tarixi (Xonliklar davri). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.